

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

ЦАРСЬКИЙ І РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ РИМ В АНТИКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

Однією з найменш досліджених частин творчої спадщини видатного українського громадсько-політичного діяча і науковця М.П.Драгоманова є його праці з історії стародавнього світу. Причиною цього, на наш погляд, є те, що адекватний аналіз сходознавчої та антикознавчої спадщини вченого потребує фахових знань у різних галузях історичних наук (історіографія, методологія історичних досліджень, філософія історії, сходознавство, антикознавство), знання декількох іноземних мов. Не претендуючи на розв'язання цього надскладного завдання, автор хотів би зупинитися на найважливішому напрямку досліджень М.П.Драгоманова з історії стародавнього світу – романістиці.

Аналіз української і російської історіографії засвідчує, що окремі аспекти означеної проблематики розглянуті у рецензіях В.О.Більбасова та В.І.Модестова¹, спеціальних розвідках Х.Слюсаренка², Г.Д.Зленка³, В.В.Ставнюка⁴, О.М.Петречка⁵, А.Ігнатєвої⁶, В.П.Гарнаги⁷, а також частково висвітлені у більш загальних антикознавчих працях В.І.Модестова⁸, О.В.Амфітеатрова⁹, В.П.Бузескула¹⁰, М.О.Машкіна¹¹, В.С.Шиловцевої¹², В.М.Щербатюка¹³, Е.Д.Фролова¹⁴, В.О.Летяєва¹⁵, К.В.Вержбицького¹⁶ та ін. (не враховуючи авторів, які звертались до антикознавчих праць вченого для з'ясування його історичної методології і філософських поглядів). Однак значна частина питань, до яких звертався М.П.Драгоманов у студіях з романістики, досі залишається поза увагою дослідників.

Вищезазвані автори зосереджували свою увагу на працях Драгоманова з історії імператорського Риму, тоді як оцінка видатним вченим царського і республіканського періодів римської історії частково розглянута лише у публікаціях В.С.Шиловцевої, яка вивчала погляди М.П.Драгоманова на причини кризи

республіканського ладу в Римі і встановлення принципату. Дослідниця критикувала праці Драгоманова з позицій класового та економічного детермінізму, вважаючи його позицію ідеалістичною. Вона справедливо вказувала, що погляди вченого «на історію переходу від республіки до імперії у Римі ... склалися ... під великим впливом його політичних ідей»¹⁷. Автор вважала, що М.П.Драгоманов підкреслює негативні риси політичного устрою Римської республіки та «до деякої міри ідеалізує імперію», ігноруючи «розвиток економіки, поширення рабства, зародження колонатних відносин, народно-визвольні рухи в римських провінціях». Причину цього вона бачила в уявленнях Драгоманова про закономірність і прогресивність історичного процесу, які він пов'язував «з розвитком органів управління і державного устрою»¹⁸.

Хоча дослідження історії царського і республіканського Риму займали менше місця в антикознавчих студіях історика порівняно з добою принципату, їх аналіз дозволяє створити цілісне бачення антикознавчої спадщини М.П.Драгоманова й адекватно оцінити його внесок у розвиток романістики в Україні.

Отже, метою даної розвідки є аналіз поглядів М.П.Драгоманова на історію Стародавнього Риму VIII–I ст. до н. е. та з'ясування їх місця і ролі у творчій спадщині історика. Об'єктом дослідження є праці М.П.Драгоманова з античної історії. Предметом дослідження є формування і розвиток поглядів М.П.Драгоманова на історію царського і республіканського Риму, методологічні та історіософські засади цих поглядів, місце драгоманівського бачення давньоримської історії VIII–I ст. до н. е. в його творчості та в історії антикознавства в Україні. Хронологічні межі дослідження охоплюють 60-ті – 90-ті рр. XIX ст., тобто час створення Драгомановим його антикознавчих праць. Методологічною основою дослідження є принципи історизму та об'єктивності, поєднані із загальними і спеціальними методами наукового пізнання: аналізу, синтезу, логічним, історичним, порівняльним і хронологічним.

Інтерес до античної, зокрема римської історії, сформувався у Михайла Драгоманова ще під час навчання у гімназії. За-

вдяки талановитим вчителям та університетським викладачам, наполегливості, знанням класичних та декількох європейських мов він після закінчення Київського університету св. Володимира присвятив себе дослідженню і викладанню стародавньої історії (про формування вченого як антикознавця див. попередні розвідки автора¹⁹). До історії Стародавнього Риму VIII–I ст. до н. е. М.П. Драгоманов звертався у своїй дисертації *pro venia legendi* (на право читання лекцій в університеті) «Император Тиберий»²⁰, магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит»²¹, у наукових статтях «О состоянии женщины в первый век римской империи»²², «Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого»²³, «Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847–1872)»²⁴, «Положение и задачи науки древней истории»²⁵, популярних виданнях «Рай і поступ»²⁶ і «Заздрі боги»²⁷ (тобто у переважній більшості своїх антикознавчих досліджень).

Питання про методологію драгоманівських праць неодноразово розглядалось у науковій літературі²⁸ (переважно на основі аналізу магістерської дисертації і статті «Положение и задачи науки древней истории»), тому ми коротко охарактеризуємо лише найважливіші для нас теоретичні засади, які визначали драгоманівське бачення історії царського Риму і республіки.

Мету звернення вченого до історії царського і республіканського Риму можна охарактеризувати такими його словами: «захищаючи римську імперію від звинувачень і принижень, які здавались нам несправедливими, ми повинні були звернутись до аналізу також несправедливих піднесень республіки»²⁹. На нашу думку, подібна мета історичного дослідження ставить під сумнів можливість зваженого підходу автора до аналізу історичного матеріалу. Власне і сам Драгоманов неодноразово підкреслював суб'єктивність висновків істориків і їх залежність від пануючих політичних, релігійних, етичних уявлень³⁰. З іншого боку, він вважав, що застосування правильної методики і методології історичних досліджень забезпечує об'єктивність висновків дослідника.

Основою розвідок з римської історії було широке використання історико-порівняльного методу, у чому В.В.Ставнюк ба-

чить модернізацію історії³¹. Драгоманов виділяв спільні ступені історичного розвитку всіх індоєвропейських народів: 1) побут кантонально-патріархальний, із зародками монархії, аристократії і жрецтва; 2) побут героїчний, коли монархія, аристократія і жрецтво висувуються більш чітко; 3) прагнення до розвитку державних відносин на основі монархії або аристократії, при цьому найчастіше військова або жрецька аристократія отримують перевагу над монархією, після чого розпочинається боротьба нижчих верств суспільства проти вищих; 4) наслідком цієї боротьби стає встановлення монархії або демократичної республіки³². Відповідно до цієї схеми вчений порівнював царський Рим з добою Марбодів, Гензеріхів у германських народів, добою Кіра у персів; період ранньої республіки – з часами останніх Меровінгів або добою розпаду держави Карла Великого у франків³³. Крім того, Драгоманов вважав можливим пояснення фактів стародавньої історії через факти нової історії, і навпаки, оскільки «багато фактів новоєвропейської історії ... при систематичному розподілі їх за ступенями розвитку, довелося б розмістити не ... нижче фактів давньої історії, а поряд з ними ..., так як ці факти нової історії ... відрізняються від фактів давньої історії тільки розмірами і складністю, а не сутністю. Такий паралельний огляд фактів давньої і нової історії підвищує інтерес і значення особливо історії класичних народів ... паралельне вивчення фактів давньої і нової історії ... повне користі і для давньої історії...»³⁴.

Драгоманівське бачення ранньої римської історії зумовлене його розумінням прогресу людства. Історик вважав, що кожний народ у своєму розвитку проходить певні ступені, які органічно змінюють одна одну. За Драгомановим, прогрес залежить від розумового розвитку народу, тобто, вслід за О. Контом, мислитель бачив рушії поступу суспільства в духовній сфері. При цьому розвиток кожного народу залежить від поєднання багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів, може уповільнюватись і пришвидшуватись залежно від обставин³⁵. Відповідно до еволюційної теорії Драгоманова, інститути давньої римської держави розвинулись органічно, «а не від випадкового і зовнішньо-

го впливу троянських колоністів і різнокаліберної дружини, створеної Ромулами і Туліями. ... перехід римської республіки в імперію не є результат впливу різних ... зіпсованих осіб і зіпсування народу римського, але відбувся під впливом нагальних потреб обширної країни...»³⁶.

Драгоманов запропонував власну періодизацію римської історії: «I) Рим – держава міська: спочатку патріархальна монархія, потім патриціанська республіка, далі патриціансько-нобілітанська; II) римська держава територіальна: спочатку боротьба аристократичної держави з новою, потім перемога останньої і завершення її в систему державної опіки і монархічної централізації»³⁷.

Вчений різко негативно оцінював гегелівсько-гердерівське розуміння прогресу³⁸ та провіденціалістський підхід до римської історії, згідно якого, розуміючи римську історію «як зовнішній факт – завоювання світу і потім зруйнування Риму варварами, – звичайно і говорять, що перше було місією римської республіки, виконавши яку, вона, незважаючи на розвиток цивілізації, впала в агонію, перейшла в імперію і стала здобиччю варварів»³⁹. Разом з тим, для самого Драгоманова були характерні елементи провіденціалізму, оскільки він бачив історичну роль Римської республіки у «зовнішньому» (військово-політичному) об'єднанні цивілізованого світу і відкритті Західної Європи для елліно-східної цивілізації, тоді як роль імперії полягала у «внутрішньому» (юридичному і духовному) об'єднанні підкорених народів⁴⁰.

Драгоманов поділяв історію кожного народу на: «історію держави (внутрішню і зовнішню), історію цивілізації (переважно внутрішню), історію поширення ідей певного роду (власне зовнішню)». Найбільше значення має історія цивілізації, що охоплює мораль, побут, приватне життя⁴¹. Відносно Римської республіки це означало, що найважливішим було вирішення внутрішніх проблем, тоді як сенат зосередився на зовнішній, завойовницькій політиці. Дотримуючись думки про багатфакторність історичного процесу, Драгоманов писав про взаємозалежність всіх сфер суспільного життя римлян⁴².

Описуючи римську історію VIII–I ст. до н. е., Драгоманов окреслив власне розуміння призначення суспільства і держави: «Будь-яке суспільство ... прагне до можливого задоволення потреб кожного члена ... якщо певний устрій тримається, то тому тільки, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше попереднього». Завданням історика є визначення суспільних ідеалів досліджуваної доби, можливостей їх реалізації для окремих індивідів і суспільства в цілому і причин існування такого ладу⁴³. Метою існування держави проголошується «матеріальний і моральний розвиток особистості», але на практиці часто посилення держави супроводжувалось пригніченням свободи людини⁴⁴. Застосовуючи такий підхід щодо римської історії, Драгоманов зробив висновок про те, що царський, республіканський та імперський періоди необхідно розглядати як самодостатні і рівноправні етапи еволюції римської державності, кожний з яких на свій час відповідав потребам і ступеню розвитку суспільства⁴⁵. На жаль, у конкретних прикладах автор не завжди залишався в межах такого підходу.

Досліджуючи римську історію, вчений закликав критично ставитись до свідчень античних авторів, оскільки «давні анналисти майже не заглиблювались у внутрішні причини явищ, які вони описували», а також «не маючи ідеї про прогрес, дивились особливо безрадісно на сучасність й особливо ідеалізували минуле»⁴⁶. Такий погляд був причиною ідеалізації республіканської доби авторами I ст. до н. е. – II ст. н. е. Їхнє бачення закріпилося в європейській історіографії доби середньовіччя і нового часу, що створила образ Римської республіки як зразка демократії, патріотизму і політичної мудрості, хоча, на думку Драгоманова, «ні демократії, ні свободи, ні справжньої політичної мудрості ніколи не було в римській республіці, тим менше справедливості, а була тільки спритність в політичній інтризі, дійсно дивовижна військова стійкість і дійсно безприкладна зовнішня велич»⁴⁷.

У популярних книжках «Заздрі боги» і «Рай і поступ», написаних у 1890-ті рр., М.П. Драгоманов розвивав положення, висловлені в ранніх працях. На прикладі Овідія він доводив, що

для давніх авторів були характерні уявлення про суспільний регрес, моральний занепад людства, зокрема римського суспільства⁴⁸. У другій розвідці автор підкреслював консерватизм Горація щодо будь-яких суспільних нововведень⁴⁹. Розраховані на широку публіку, ці праці неодноразово перевидувались у кінці XIX – на початку XX ст., на відміну від спеціальних антикознавчих досліджень Драгоманова, з яких була перевидана лише стаття «Положение и задачи науки древней истории», тому вони залишились маловідомими навіть серед спеціалістів з античної історії.

У магістерській дисертації Драгоманов погоджувався з думкою Т.Моммзена про те, що вся римська історія є процес інкорпорації переможених у середовище переможців: весь хід римської історії «від допуску Сервієм Тулієм плебса у військо до визнання права римського громадянства за всім вільним населенням імперії, ... завершеного вже законодавством Юстиніана, складає одне органічне ціле. Головний зміст цього цілого полягає у поширенні на можливо більший простір громадянської рівності, а на багато менше в тому, який політичний устрій мала римська держава»⁵⁰. Загальною рисою римської історії вчений вважав також те, що «римська конституція ніколи не піддавалась широкій реформі, а розвивалась шляхом угод, поступок, які ті, хто поступився, відразу намагались надолужити. Тому, незважаючи на велику кількість чиновників і установ, що розвивались у добу боротьби аристократії і царів, плебеїв і патрициїв, римська конституція в цілому була надзвичайно нерозвинута і залишалась за змістом абсолютно первісною»⁵¹.

Відповідно до таких поглядів вчений трактував всю історію царського і республіканського Риму. Характеризуючи царський Рим, він писав, що «у цей час люди живуть у патріархальній простоті і рівності, під гегемонією патріархальних царів»⁵². На його думку, державний лад Риму за часів царів і доби влади патрициїв не зазнав кардинальних змін: «вигнання царів зовсім не було реформою в римській конституції: ... сенат став сам остаточно відати тими справами, в яких раніше він мав тільки дорадчу участь, та замість одного пожиттєвого царя стало двоє порічних»⁵³. Вчений вважав, що подальше створення трибунату, зрівняння в пра-

вах плебеїв і патриціїв також суттєво не змінили стан справ, оскільки влада все одно залишалась в руках аристократії⁵⁴. На нашу думку, такий підхід є очевидним спрощенням політичної еволюції римської державності протягом семисот років.

На ранніх етапах римської історії аристократія відігравала позитивну роль, бо спочатку її «складали дійсно кращі люди; аристократизм дає розвиватись вищим потребам, розвиває певне благородство; в аристократії починає розвиватись особистість»⁵⁵. З часом патриції узурпували державну владу, сенат був засобом управління і збагачення аристократії. Полісна ідеологія громадянських цінностей, політичної свободи і відданості вітчизні переважно обмежувалась патриціями і багатими плебеями, тоді як більшість плебеїв і провінціали фактично перебували у напіврабському становищі і мали низький рівень політичної свідомості⁵⁶. Автор писав, що «маси римського народу залишались до кінця республіки в глибокому нещасті, із суто сільським світоглядом, повним різного роду марновірств»⁵⁷. Криза полісної ідеології, розвиток індивідуалізму призвели до боротьби аристократичних угруповань за владу, маніпулювання демагогами низькою політичною культурою населення, що стало першою причиною падіння республіки⁵⁸.

Оскільки «давньоримський республіканський устрій склався завоюванням», то проблема зрівняння у правах римських громадян і підкорених народів з часом вийшла на перше місце. На думку Драгоманова, саме небажання римської аристократії вирішити це питання законодавчим шляхом стало другою важливою причиною громадянських війн і встановлення принципату, які насильницькими методами досягли визнання прав провінціалів на участь у політичному житті Риму⁵⁹.

Окрім загального висвітлення римської історії VIII–I ст. до н. е., Драгоманов у своїх працях розглядав більш вузькі проблеми. У статті «О состоянии женщины в первый век римской империи» він також зупинявся на питанні про сімейний лад і становище жінки в Римській республіці. Критикуючи погляди римських істориків і сатириків доби громадянських війн і раннього принципату щодо становища жінки в суспільстві і сім'ї,

порушення моральних норм і стародавніх звичаїв, вчений вказував, що ідеалом цих авторів був старий патріархальний лад. Він доводив, що у ранньому Римі сім'я була патріархальна – чоловік мав повну владу над жінкою і дітьми. Ідеалом дружини і дочки була хороша домогосподарка, здорова мати, вірна помічниця, але аж ніяк не вільна особистість. Таке становище сприяло розвитку у жінок хитрості, впертості, дріб'язковості. За визнанням Ювенала, патріархальний лад тримався завдяки страху і бідності⁶⁰. Римські автори скаржились на моральну деградацію суспільства, зруйнування патріархальної сім'ї в останні роки республіки і в добу імперії. Драгоманов вважав подібні заяви перебільшеними, а ті негативні явища, що справді мали місце, на думку вченого, були спричинені попереднім рабським становищем жінки, тобто були тимчасовими побічними наслідками емансипації.

Археологія Риму царської і республіканської доби була висвітлена у статті «Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872)». Автор присвятив увагу з'ясуванню походження назви «Палатин», розповіді про появу перших поселень на пагорбі, найдавнішу релігію і легенди римлян, опису розкопок, знайдених пам'яток царського періоду і часів республіки (стіна Ромула, Луперкальська печера, ворота Porta Mugonia, храм Юпітера Статора, храм Кібелли, будинки заможних патрициїв II–I ст. до н. е. та ін.). Це дослідження було результатом наукового відрядження в Італію і базувалось на найновіших зарубіжних публікаціях та особистих спостереженнях, тому не втратило свого значення і зараз.

Ранні антикознавчі праці М.П.Драгоманова викликали гостру критику їхніх рецензентів, які вказували на суперечливість наукових методів автора, погане знання іноземних мов, праць класичних авторів, сучасної йому європейської історіографії, звинувачували у грубих помилках і навіть плагіаті. Дійсно, вчений не завжди послідовний у методах дослідження, викладі матеріалу, висновках, однак остаточний висновок щодо фактичного змісту і наукової цінності праць Драгоманова можна зробити лише на основі детального аналізу наративних і епіграфічних джерел з історії Риму, використаних вченим, історіографії та

історико-політичної традиції трактування римської історії від пізньої античності до другої половини XIX ст., а також сучасного стану вивчення цих проблем. Очевидно, що таке завдання виходить далеко за межі нашої статті, тому ми обмежимося окремими зауваженнями, що окреслюють проблему в загальних рисах.

Проведене дослідження не підтверджує думку рецензентів В.О.Більбасова і В.І.Модестова про цілком плагіативний характер дисертації М.П.Драгоманова «Император Тиберий»⁶¹ (до речі, самі ці історики не аргументували своє звинувачення). Порівняння дисертації Драгоманова з працями Г.Р.Зіверса й А.Штара показало оригінальність авторської концепції українського історика. Хоча під час захисту магістерської дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» Драгоманов не заперечив, що в його праці були окремі запозичення з досліджень Ф.Лорана, Ч.Мерівеля, А.Тьєррі, які не проводжувались необхідними посиланнями⁶².

Складність перевірки достовірності даних, наведених в антикознавчих студіях Драгоманова, ілюструє наступний приклад. Під час захисту магістерської дисертації опонент українського вченого видатний антикознавець В.І.Модестов, що отримав загальноєвропейське визнання завдяки своїм працям з ранньої історії Італії, досить категорично заявив, що дисертант для аналізу поглядів римського історика Саллюстія використовував його листи до Юлія Цезаря, хоча вже 300 років відомо, що ці листи є піддробкою⁶³. Натомість відомий сучасний антикознавець В.О.Горенштейн у передмові до найновішого російського видання праць Саллюстія вказував, що суперечка про справжність листів Саллюстія до Цезаря триває з 1537 р. до нашого часу і що серед відомих істориків XX ст. їх вважали піддробкою А.Ерну і Р.Сайм, а Е.Мейер, К.Бюхнер, М.Шуе, К.Вретска, Кл.Николе та Ж.Еллегуарк визнавали їх справжніми⁶⁴. Таким чином, деякі проблеми, висвітлені у працях Драгоманова, до нашого часу не мають однозначного вирішення.

Загалом погоджуючись з головними пунктами критики праць М.П.Драгоманова у рецензіях В.О.Більбасова і В.І.Модестова⁶⁵, хотілось би наголосити на тому, що в трактуванні окре-

мих проблем римської історії VIII–I ст. до н. е. сучасна наука схиляється більше до поглядів українського вченого, ніж його опонентів⁶⁶. Цінність драгоманівського бачення історії Риму доби царів і республіки полягає перш за все у його значенні для розвитку наукових і суспільно-політичних поглядів вченого, а також його впливі на найближче оточення, особливо Лесю Українку та І.Я.Франка, у творчості яких античні сюжети й образи займали важливе місце.

На основі проведеного дослідження було зроблено наступні висновки:

1. Аналіз наукової спадщини М.П.Драгоманова свідчить про його значне, але все-таки недостатньо повне знайомство з римською історією, культурою та літературою доби царів і республіки. Рецензенти критикували ранні праці історика за відсутність наукових методів, велику кількість фактичних помилок і навіть звинувачували у плагіаті. Вказані недоліки суттєво зменшують наукову цінність студій М.П.Драгоманова з римської історії.

2. Драгоманівське бачення історії Риму VIII–I ст. до н. е. безпосередньо обумовлене його історіософськими поглядами і методологічними підходами, згідно з якими кожний народ у своєму історичному розвитку проходить певні стадії, які характеризуються вдосконаленням політичних інститутів і державного устрою. Історична роль Римської республіки, на думку вченого, полягала у військово-політичному об'єднанні країн Середземномор'я.

3. Зосередженість на негативних явищах в історії Римської республіки частково була зумовлена полемічним характером основних антикознавчих праць М.П.Драгоманова, спрямованих проти пануючих до середини XIX ст. в європейській історіографії критичного ставлення до Римської імперії та ідеалізації республіки⁶⁷. У свою чергу це стало причиною ідеалізації вченим імперської доби та недооцінки позитивних сторін римського республіканського суспільно-політичного устрою. На нашу думку, вчений на практиці не в усьому зумів дотриматися власної тези про те, що «розуміючи недосконалість аристократії і деспотичної опіки, все-таки надаємо перевагу тому, щоб віддати на-

лежне кожній добі та кожному устрою. ... ми вважаємо занадто дріб'язковим і несправедливим битися з минулим, чи то буде римська імперія, чи республіка»⁶⁸.

4. Дані про римську історію царського і республіканського періодів у працях Драгоманова переважно мають загальний характер і не містять наукової новизни. Факти з історії республіки використовуються вченим для обґрунтування його бачення римської історії загалом, перш за все доби принципату. Виключення становить стаття вченого, присвячена археології Риму, яка базувалась на найновіших на той час працях зарубіжних вчених і особистих спостереженнях автора, що не втратили свого наукового значення до сьогодні.

5. Проаналізований матеріал містить важливу інформацію, що характеризує драгоманівське бачення античної і загалом всевітньої історії, його методологію історичних досліджень. Саме у період занять римською історією сформувались головні філософські, історичні, суспільно-політичні погляди М.П.Драгоманова, подальший розвиток яких зробив його вченим європейського масштабу. Драгоманов мав значний вплив на формування світогляду Лесі Українки та І.Я.Франка, зокрема античний напрям у їхній творчості.

6. Таким чином, хоча студії М.П.Драгоманова з римської історії VIII–I ст. до н. е. не мали великого значення для розвитку антикознавства в Україні, але, оскільки вони суттєво вплинули на розвиток наукових і певною мірою суспільно-політичних поглядів вченого, а також Лесі Українки та І.Я.Франка, то мають важливе значення в історії української культури.

¹ Диспут приват-доцента Драгоманова в засіданні історико-філологічного факультета університета Св. Володимира / [декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий] // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3. – Отд. IV. – С. 3–20; Бильбасов В. [Рец.:] Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Часть I. – М. Драгоманова. Киев, 1869 // Университетские известия. – К., 1870. – № 10. – Отд. II. – Ч. IV. – С. 1–5; Его же. Рим и Византия в трудах

двох киевських істориків (В.Іконников і М.Драгоманов) // Русский вестник. – 1870. – № 11. – С. 293–308.

² Слюсаренко Х. Студії М.Драгоманова з історії Риму // Драгоманівський збірник / під заг. ред. В. Сімовича. – Прага: Заходом вид. тов-ва «Сіач» при Укр. високому пед. ін-ті, 1932. – С. 243–257.

³ Зленко Г.Д. Магістерські екзамени Михайла Драгоманова // З полону літ: літ.-критичні нариси / Г.Д.Зленко. – К.: Радян. письменник, 1989. – С. 54–57.

⁴ Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.

⁵ Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 103–107.

⁶ Ігнатєва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П.Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185–193; Еє же. Проблема «римського мира» в творчестві М.П.Драгоманова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – С. 119–121.

⁷ Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П.Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.

⁸ Модестов В.И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. – СПб.: Типография Н. Тиблена и комп., 1864. – С. 204.

⁹ Амфитеатров А.В. Исторические параллели // Вестник и библиотека самообразования. – 1905. – № 48. – С. 1522.

¹⁰ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: в 2 т. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – Т. 2. – С. 223–224.

¹¹ Машкин Н.А. Изучение истории Рима // Очерки истории исторической науки в СССР: в 5 т. / под ред. М.В.Нечкиной (глав. ред.), М.Н.Тихомирова, С.М.Дубровского и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 315–318.

¹² Шиловцева В.С. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII–XIX в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1970. – С. 12, 13; Еє же. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі // Вісник Харківського університету. – 1970. – № 45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42–43.

¹³ Щербатюк В.М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 1998. – Арк. 127–130.

¹⁴ Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – С. 214–215.

¹⁵ Летяев В.А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала XX в. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – С. 50, 54–58, 60–61, 72–73, 162, 165–167.

¹⁶ Вержбицкий К.В. Принципат Тиберия в трудах античных и современных историков [Электронный ресурс] // Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14–37 гг. н. э.): моногр. / К.В.Вержбицкий. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/verzhb011.htm>

¹⁷ Шиловцева В.С. Дворянські та буржуазні історики Росії... – С. 42.

¹⁸ Там само. – С. 43.

¹⁹ Гарнага В.П. Формування наукових інтересів та методології М.П.Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя // Історичні етюди: зб. наук. праць / під ред. С.І.Світленка. – Дніпропетровськ: Літограф, 2010. – Вип. 2. – С. 146–149; Его же. Вплив В.Я.Шульгіна на формування М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 63-ї Міжнар. наук. конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – С. 81–82.

²⁰ Драгоманов М.П. Император Тиберий. – К.: Университетская типография, 1864. – 112 с.

²¹ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 417 с.

²² Его же. О состоянии женщины в первый век римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М.Драгомановым) // Университетские известия. – К., 1864. – № 5. – Отд. II. – С. 1–33.

²³ Его же. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира кандидатом М.Драгомановым, для получения звания приват-доцента) // Университетские известия. – К., 1865. – № 2. – Отд. II. – С. 1–21.

²⁴ Его же. Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872) (Посв. К.О.Полевичу) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. CLXVII. – № 8. – Отд. 2. – С. 221–259.

²⁵ Его же. Положение и задачи науки древней истории // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П.Драгоманов; упоряд. Р.С.Мішук. – К.: Либідь, 1991. – С. 60–83.

²⁶ Його ж. Рай і поступ. – Б. м., 1915. – 75 с.

²⁷ Його ж. Заздрі боги (із серії популярних видань) // Пам'яті Михайла Драгоманова: збірник / за ред. Я. Довбишенка. – Х.: ПОЮР, 1920. – С. 91–111.

²⁸ Богдашина О. Нові підходи до розуміння суспільних законів та закономірностей в історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. в Україні // Історіографічні дослідження в Україні / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; відп. ред. О.А.Удод. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 9, 14; Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита... – С. 29; Його ж. М.П.Драгоманов про філософію історії Г.В.Ф.Гегеля // Дні науки історичного факультету: матеріали III Міжнар. наук. конференції учених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні. – К., 2010. – Вип. III: у 4-х ч. / редкол.: В.Ф.Колесник (голова), О.Ю.Комаренко (заст. голови), І.В.Семеніст (відп. ред.) та ін. – Ч. 3. – С. 90–92; Лук М.І. Історіософія М.Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / відп. ред. М.І.Лук. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 3–17; Лукеренко В.Л. Світогляд М.П.Драгоманова. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 43, 45–46, 53–54, 58, 61–62, 64, 69; Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 1997. – Арк. 38–41; Ставнюк В.В. Роль античних студій... – С. 47–51; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 229–230, 232–233, 235–241, 245–247; Ясь О. Український аташе в Європі: Багатоликий відповіді Михайла Драгоманова [Електронний ресурс] // День. – 2010. – № 167–168. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/309602>

²⁹ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 413.

³⁰ Там же. – С. 33, 34, 413; Его же. Положение и задачи науки древней истории... – С. 76; Его же. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М.Драгомановым // Университетские известия. – К., 1865. – № 10. – Отд. II. – С. 3.

³¹ Ставнюк В.В. Роль античних студій... – С. 48, 53.

³² Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 227.

³³ Там же. – С. 228.

³⁴ Его же. Положение и задачи науки древней истории... – С. 82–83.

³⁵ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 220, 227, 228, 388; Его же. Император Тиберий. – С. 36.

³⁶ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 4.

³⁷ Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 2.

- ³⁸ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 220–226, 228–230.
- ³⁹ Его же. Император Тиберий. – С. 35; див. також: Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 19.
- ⁴⁰ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 408–409.
- ⁴¹ Там же. – С. 316.
- ⁴² Там же. – С. 313.
- ⁴³ Его же. Император Тиберий. – С. 36.
- ⁴⁴ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 317.
- ⁴⁵ Там же. – С. 228; Его же. Император Тиберий. – С. 108, 111, 112; Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 2.
- ⁴⁶ Его же. Император Тиберий. – С. 37, 109; див. також: Его же. Положение и задачи науки древней истории. – С. 62, 74; Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 37, 51, 57, 62, 65.
- ⁴⁷ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 395.
- ⁴⁸ Його ж. Рай і поступ. – С. 3–5.
- ⁴⁹ Його ж. Заздрі боги. – С. 102–103.
- ⁵⁰ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 7.
- ⁵¹ Там же. – С. 399.
- ⁵² Его же. Император Тиберий. – С. 39.
- ⁵³ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 399–400.
- ⁵⁴ Там же. – С. 400–402.
- ⁵⁵ Его же. Император Тиберий. – С. 39.
- ⁵⁶ Там же. – С. 39–40, 54, 65–66, 75.
- ⁵⁷ Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 398.
- ⁵⁸ Его же. Император Тиберий. – С. 41–42; Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 4.
- ⁵⁹ Его же. Государственные реформы Диоклециана... – С. 3–5; Его же. Вопрос об историческом значении... – С. 12–13, 403–405.
- ⁶⁰ Его же. О состоянии женщины в первый век римской империи. – С. 18.
- ⁶¹ Модестов В.И. Тацит и его сочинения. – С. 204; Бильбасов В. Рим и Византия в трудах двух киевских историков... – С. 294.
- ⁶² Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 14, 15, 18; див. також: Laurent F. *Études sur l'histoire de l'humanité*: en 18 vol. – Paris, 1864;

Merivale Ch. A History of the Romans under the Empire : in 7 vol. – New York: D.Appleton and Company, 1863–1865; Thierry A. Tableau de l'empire romain depuis la fondation de Rome jusqu'a la fin du gouvernement imperial en occident. – Paris, 1862. – 476 p.

⁶³ Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 16–17.

⁶⁴ Горенштейн В.О. Гай Саллюстий Крисп [Электронный ресурс] // Записки Юлия Цезаря / пер. с лат., коммент. М.М.Покровского; Крисп Г.С. Сочинения / Гай Саллюстий Крисп; пер. с лат., статья и коммент. В.О.Горенштейна. – М.: Ладомир; АСТ, 1999. – 750 с. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/publik/gorenstein/goren02-f.htm>

⁶⁵ Гарнага В. П. Творчість Корнелія Тацита... – С. 31.

⁶⁶ Бирюков А.В. «Римский миф»: некоторые вопросы историографии // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / редкол.: В.Н.Сидорцов (отв. ред.) и др. – Минск: БГУ, 2004. – С. 124–125; Бочарова Е.С. Теория падения нравов в эпоху античности и Просвещения (к вопросу о рецепции античных идей в творчестве британских просветителей) // Историчні і політологічні дослідження. – 2008. – № 3–4. – С. 199–206; Чеканова Н.В. Трансформация представлений о публичной власти и ее носителях в Риме в эпоху гражданских войн [Электронный ресурс] // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы Междунар. конф. антиковедов, проводившейся 5–7 марта 2001 г. на ист. факультете СПбГУ. СПб., 2001. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/chekan.htm>

⁶⁷ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении... – С. 413.

⁶⁸ Его же. Император Тиберий. – С. 112.